

УДК 811.161.2'282

Катерина Глуховцева
(Луганськ)

ПРО ДЕЯКІ ЛЕКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВОРОНЕЗЬКИХ ГОВІРОК ВОЛИНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ

Глуховцева К. Про деякі лексичні особливості воронезьких говірок волинського походження. У статті проаналізовано лексеми, які у західнополіських та воронезьких говірках вживають для позначення розмови, бесіди. Автор доводить, що частина говірок південно-західної Воронежчини за походженням пов'язані із західноволинськими говірками.

Ключові слова: лексичні релікти, архаїчні риси говірок, сема, семема.

Глуховцева К. О некоторых лексических особенностях воронезских говоров волынского происхождения.

В статье проанализированы лексемы, которые в западнополеских и воронезских говорах используются для обозначения разговора, беседы. Автор доказывает, что часть говоров восточно-западной Воронежской области по происхождению связана с западноволинскими говорами.

Ключевые слова: лексические реликты, архаические особенности говоров, сема, симема.

Glukhovtseva K. About some lexical peculiarities of voronezh dialects of volhyn origin.

The lexemes, which are used as conversation denotations in western Polesye and Voronezh dialects, are analysed in the article. The author proves that the part of south-western Voronezh dialects are connected with western Volhynia dialects by origin.

Key words: lexical relicts, archaic dialect features, seme, sememe.

Постановка наукової проблеми. Питання про риси українських говірок Воронезької області, що розміщені на території Росії, порушувалися в працях багатьох учених [1; 4; 13; 6; 12], проте маловивченим залишилось питання про спільні та відмінні риси сучасних воронезьких говірок і тих, що стали основою для цього новожитнього ареалу. У наш час можливості учених розширилися, адже опубліковано нові лексикографічні праці, у яких відображено діалектне мовлення етнічних українців. Нашу увагу привернув "Словарь украинских говоров Воронежской области" М. Т. Авдеевої [1], у якому подано лексику, зафіксовану в південно-західних та південних районах Воронежчини.

Мета дослідження – проаналізувати один фрагмент лексичної системи західнополіських та воронезьких говірок, пов'язаний з номінацією розмови, бесіди.

Південний захід Воронезької області належить до історичної Слобожанщини. І хоч у сучасній навчальній та науковій літературі [9, с. 186, 255, 257, 260] нерідко

© Катерина ГЛУХОВЦЕВА

розмежування українських і російських говірок збігається з адміністративним кордоном між Росією й Україною, карти *Атласу української мови* засвідчують, що українські слобожанські говірки знаходяться також і в суміжних з Україною районах Белгородської, Воронежської і Ростовської областей [АУМ, III], на що й вказує І. Матвіяс, аналізуючи зібраний і впорядкований матеріал [8, с. 112]. Численні дослідження названих говірок відомими вченими (О. Безкровним, Н. Гринковою, Г. Солонською, А. Сагаровським) дозволяють ставити питання про коригування східної межі українських говірок [10, с. 175]. Іноді у зв'язку з тим, що українські говірки сусідять із південноросійськими, а жителі цього краю – українці й росіяни – постійно контактують між собою, а це не може не позначитися на мовленні місцевого населення, аналізовані говірки відносять до перехідних [4].

Ми провели експедицію в с. Юрасівка Воронежської області та в сусідні села і схильні визначати цю говірку, де народився й виріс відомий історик, етнограф, письменник М. Костомаров, до українських східнослобожанських говірок з волинською мовною основою. Це підтверджують не лише факти живого народного мовлення, а й свідчення самого М. Костомарова, який пише в автобіографії: "Від Острогозька ... мені доводилося пробиратися до своєї слободи по хуторах, яких безліч у цій стороні... Хуторки, по яких я проїжджав, усі були вільні, населені так званими військовими обивателями, нащадками острогозьких козаків та їх помічників. Увесь цей край носить назву Риб'янського, а мешканці хуторів, як і міста, ніби на відміну від решти малоросів, називали себе риб'янами. У них була відмінна від інших говірка... Пізніше, побувавши на Волині, я побачив, що те ... вирізняє в риб'янах чисто волинських переселенців; тоді як жителі інших країв Острогозького повіту по південніше вирізняються своєю вимовою" [7, с. 132-133]. Стару назву краю згадує й Д. Багалій: "Острогозьк прозивали ще Рибним, бо біля його було Рибне озеро і тут іще раніше був великий рибний торг" [3, с. 28].

Отже, Риб'янський край співвідносимо з територією, заселеною колишніми переселенцями з Волині. Однак досі відомі історичні свідчення не дають нам точних вказівок на це. Так, відомо, що с. Юрасівка виникло на початку XVII ст. (приблизно між 1710 – 1715 роками). Уперше відомості про нього знайдені під 1721 роком. У той час слобода називалася Верхне або Мала Ольховатка. За відомими в наш час свідченнями 1747 року Верхня Ольховатка рахувалася за есаулом Острогозького полку Юрієм Блюмом. Місце майбутньої Юрасівки приваблювало переселенців своїми чорноземами, лугами, водними масивами. До того ж близько знаходилися великі поселення – Розсош, Острогозьк, Белгород. Серед приїжджих "на слободи" був і Петро Костомаров, далекий пращур Миколи Івановича, який пристав до війська Б. Хмельницького, а після поразки в битві під Берестечком був позбавлений свого спадкового маєтку. Разом з багатьма волинянами, яких спіткала подібна доля, Костомаров осідає в межах Російської держави на річці Тиха Сосна. Переселенці, які прийшли сюди на чолі з полковником І. Зіньківським, заснували м. Острогозьк –

центр Острогозького полку, одного з найбільших слобідських полків.

Звичайно, у Вільхуватському районі Воронежської області не всі говірки однорідні за походженням, хоч і відносяться до протопівнічноукраїнських за основними особливостями [10, с. 176]. Є всі підстави вважати, що частина поселень мали східнополіську основу, а частина – західнополіську. Говірку села Юрасівки ми відносимо до останніх. До цього висновку приходимо, зіставивши найголовніші особливості говірки с. Юрасівки з уже визначеними ознаками говірки с. Урив Воронежської області [12], в основу якої були покладені лівобережнополіської говірки [5].

Сьогодні говірка с. Юрасівки зберегла деякі фонетичні ознаки, спільні із західнополіськими. До них відносимо: непослідовне відбиття змін давніх [о], [е] в нових закритих складах; зближення [е], [и] в ненаголошеній позиції; помірне або сильне "укання"; наявність сполук [ч'і], [к'і], [х'і].

Проте більш помітною є спільність основних фонетичних і морфологічних особливостей з масивом східнослобожанських говірок, яку вбачаємо в: значному поширенні гіперичних явищ; палаталізованості [ч] та [р] в будь-якій позиції; відсутності протези; паралельному функціонуванні форм дієслів І особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни без чергування [д], [т], [з], [с] та з наявними чергуваннями; використанні закінчення *-ий* у називному відмінку однини прикметників чоловічого роду та ін.

Не вдаючись до детального аналізу лексичних особливостей говірок, в основі яких лежить мовлення волинян, укажемо передусім на те, що ряд ознак, які дослідники підносять до специфічних східнослобожанських рис, у воронезьких говірках наявні. Так, зокрема, на позначення садиби вживаються номени **под'вор'їе**, **у'сад'ба**, **плец** (пор., у інших східнослобожанських говірках – **плец'**, **у'саїба** [АУМ, III, ч. I, к. 65; 8, с. 121]); бабки клепати косу – **кова'лен'ка** [Авдеева, с. 166] (пор., за даними АУМ – **кова'лен'ка** [АУМ, II, Ч. I, к. 93; 8, с. 121;]); ослона – **ос'л'ін**, **ос'лон** ([АУМ, II, ч. I, к. 72], пор., в інших східнослобожанських говірках – **ос'л'ін**); глечика на молоко – **г'лечик**, **ку'шин**, **коу'бушка**, **ку'бушка** ([Авдеева, с. 94, 185; АУМ, III, ч. I, к. 83]; пор., в основному *а*арелі східнослобожанських говірок – г'лечик, ку'шин), селезня 'се"ле"зен' (пор., за даними АУМ – ву'так, 'се"ле"зен' [Авдеева, с. 81; АУМ, II, ч. I, к. 111]); вигуки, якими підганяють корів – іди, геї (пор., в інших східнослобожанських говірках – г'а-г 'а [АУМ, III, ч. I, к. 121]). Це свідчить про вироблення спільних рис для усіх жителів ареалу.

Окремі риси східнослобожанських говірок сягають давнини. Прикладом такої архаїчної риси може бути нормативне *бесіда*, а діалектне (східнослобожанське, поширене в північних районах Луганської області і на Воронежчині) *бе'седа*, що має такі значення: 'розмова з ким-небудь'; обрядове 'обряд домовлення батьків наречених про весілля'; 'звичай, за яким родичі молодої йшли або їхали другого весільного дня на частування до батьків молодого'; 'гуляння в наступні після пародійного весілля дні'; 'післявесільні частування на запрошення у близьких родичів молодих'; 'сукупність учасників весілля' [Магрицька, с. 18]; а також необрядове – 'гуляння'. У західнополіських говірках Г. Аркушин фіксує цю лексему зі значенням 'гостювання, хрестини, весілля, родини і т. ін' [Аркушин, I, с. 15], що

має відповідник у воронезьких говірках ‘частина весільного обряду’ (пор.: *бесідувати* ‘говорити, бесідувати’) [Авдеева, с. 30].

Слово *беседа* праслов’янського походження. Виникнення його пов’язують із зрощенням прислівника *без* ‘поза, ззовні’ та *седа* ‘місце сидіння’ > ‘лавка’. Обидва слова в наш час зникли: прислівник *без* перетворився на префікс, а слово *седа* збереглося тільки як коренева морфема у складі похідних, напр., *сидіти*. Значення змінилося так: ‘сидіння поза житлом’ – ‘розмова під час такого сидіння’ – ‘беседа’ [ЕСУМ, I, с. 176; Шанський, с. 22]. Давність слова зумовлює його розлогу семантичну структуру в говірках.

У лексемі *беседа* давній [*ě] рефлексований звуком [e], на відміну від багатьох говірок південно-східного наріччя, у яких у цій позиції функціонує [i]. Б. А. Шарпило, досліджуючи стан діалектного мовлення середини ХХ століття, констатував: "Усупереч панівній тенденції рефлексачії [*ě] як /i/ має місце рефлексачія північноукраїнського типу в словах *бе^uда*, *'вистре^uлити*, *бе^uседа*" у східнослобожанському ареалі майже у всіх говірках, у степовому менш послідовно" [14, с. 9]. Учений мав рацію, коли стверджував, що згадане явище малопоширене, хоч і трапляється, у центральностепових говірках, натомість поширене в усіх слобожанських і частині полтавських [АУМ, I, к. 8, 11]. Цей факт засвідчують окремі слова, ужиті письменниками Лівобережної України середини та кінця ХІХ ст., які відображали у своїх творах особливості усного мовлення українців: Л. І. Глібовим (*беседа* ‘гостювання’), І. С. Нечуєм-Левицьким (*крепака*), Панасом Мирним (*втеряти*), М. П. Старицьким (*крепак*), П. А. Грабовським (*втеряти*), І. І. Манжурою (*скреплявся*), М. Кропивницьким (*беседа*). У Словарі за редакцією Б. Грінченка лексема засвідчена зі значенням ‘беседа, розмова’, ‘гуляння’, ‘товариство гостей’ [Грінченко, I, с. 53] з покликанням на твори Г. Барвінок, Г. Квітки-Основ’яненка. Її прийнято відносити до лексичних реліктів поліських говірок.

Обстеження східнослобожанських говірок на початку ХХІ століття показали, що стійкими в них залишаються рефлекси [*ě] через /e/ тоді, коли вони лексикалізувалися. Так, не мають фонетичних варіантів у багатьох говірках краю лексеми *бе^uда*, *бе^uдовий*, *бе^uседа*, *'вистрилити*. Стійкість /e/ в слові *бе^uседа* можна розглядати також як наслідок вокальної асиміляції, тобто впливу голосного заднього ряду [a] на попередній голосний.

Прикметно, що спільним репрезентантом семени ‘беседа, розмова’ для воронезьких та волинських говірок є також лексема *гу^tм’ірка* (*гу^tторка*): ‘манера говорити’, ‘місцеве наріччя, говір’ [Авдеева, с. 107; 2]. Про ширше вживання цієї лексеми в минулому свідчать окремі вокабули Словаря за ред. Б. Грінченка: *гутір* ‘розмова, беседа’, *гутірка* ‘т. с.’, *гуторити* ‘ромовляти’ [Грінченко, I, с. 314]. Праслов’янську форму цього іменника реконструюють як **gutor*, що розглядається як складне утворення з основ *gu-/gov*, тієї самої, що і в *govor* та російському *тараторить* [ЕСУМ, I, с. 269]. В. Даль у говірках російської мови фіксує кілька значень цього слова: ‘говір’, ‘розмова’, ‘балачка’ [Даль, I, с. 411]. Слово *гутірка* відоме в білоруській, російській, словацькій мовах.

Значення 'розмова, бесіда' може передавати також слово *балачка*, засвідчене у воронезьких говірках зі значення 'слух, розмова' [Авдеева, с. 25], що, імовірно, існує також у західнополіських говірках, оскільки Г. Аркушин подає лексему *балакало* зі значенням 'базікало, балакун' [Аркушин, I, с. 8]. Лексема *балачка* утворена від дієслова *балакати*, що входить до складу розмовного шару лексики в українській і російській мовах, має розлогу семантику і словотвірне гніздо: *балакайло* 'балакун', *балаки* 'розмови', *балакливий* 'говірливий', *балаклій* 'говорун', *балакуватий* 'говірливий', *балакня* 'розмови', *балакун* 'говорун', *балакучий* [Грінченко, I, с. 24]; *балакуша*, *балака*, *баляка* 'говорун', *балакирь* 'гличик, кринка' [Черных, I, с. 41].

Висновки. Загалом у воронезьких та волинських говірках семема 'бесіда, розмова', як засвідчує аналізований матеріал, репрезентована давніми за походженням словами, уживаними в багатьох слов'янських мовах. Збереження їх у новостворених говірках Воронежчини та розширення значень демонструє, що живомовні процеси в ареалі тривають.

У процесі історичного розвитку говірок південно-західної частини Воронежської області відбулися значні перетворення. Діалектні явища, виявлені в наш час, підтверджують загальні тенденції розвитку новостворених говірок і водночас спільність окремих фрагментів лексичної системи з тими ареалами, де розміщені сьогодні говірки, покладені в основу новостворених.

Вивчення особливостей мови цих говірок важливе тому, що воно дає можливість виявити більш стійкі й менш стійкі риси новостворених говірок, установити загальні тенденції розвитку усного українського мовлення.

Джерела та їх умовні скорочення

Авдеева – Авдеева М. Т. Словарь украинских говоров Воронежской области : в 2 т. / М. Т. Авдеева, Воронежский государственный университет. – Воронеж : Издательско-полиграфический центр Воронежского государственного университета, 2008. – Т. I : А – М. – 2008. – 228 с.

Аркушин – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: В 2 т. / Г. Аркушин. – Т. 1 – 2. – Луцьк: Вежа, 2000

АУМ – Атлас української мови: В 3 т. – Т. I. Полісся, Наддніпрянина і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1984; Т. II. Волинь, Наддністріянина, Закарпаття і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1988; Т. III. Слобожанщина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 2001.

Даль – Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. И. Даль. – Т. I, – М. : Русский язык, 2000. – 699 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука: У 7 т. – К. : Наук. думка, 1982 – 2004. – Т. 1

Магрицька – Магрицька І. В. Словник весільної лексики українських східнослобожанських говірок (Луганська область) / І. В. Магрицька. – Луганськ : Знання, 2003. – 170 с.

Черных – Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского

язика / П. Я. Черных. – Т. І. – М. : Изд-во "Русский язык", 2001. – 521 с.

Шанский – Шанский Н. М., Боброва Т. А. Этимологический словарь русского языка / Н. М. Шанский, Т. А. Боброва. – М. : "Прозерпина ТОО "Школа", 1994. – 398 с.

Література

1. **Авдеева М. Т.** Влияние русского языка на лексику изолированных украинских говоров : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 "Украинский язык" / М. Т. Авдеева. – Воронеж, 1986. – 22 с.

2. **Аркушин Г. Л.** Силенська гуторка / Г. Л. Аркушин // Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки; Полісько-волин. народознав. центр. – Луцьк : Вежа, 1996. – 185 с.

3. **Багалій Д. І.** Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х. : Дельта, 1993. – 253 с.

4. **Воронина Т. Е.** Сельскохозяйственная лексика украинских говоров Воронежской области : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 "Украинский язык" / Т. Е. Воронина. – Воронеж, 1970. – 18 с.

5. **Глуховцева К. Д.** До питання про діалектну основу говірки с. Юрасівки Воронезької області / К. Д. Глуховцева // Воронежское лингвокраеведение. Выпуск I : межвузовский сборник научных трудов. – Воронеж : Воронежский государственный университет, 2005. – С. 215–221

6. **Гринкова Н. П.** К вопросу о влиянии великорусских говоров на пограничные украинские. Говор слободы Урыв Коротоякского уезда Воронежской губернии / Н. П. Гринкова // Известия по русскому языку и словесности. – Воронеж, 1930. – Т. 3, Вып. 1. – С. 205–224

7. **Костомаров Н. И.** Автобиография / Н. И. Костомаров. – М., 1922. – 254 с.

8. **Матвіяс І. Г.** Українська мова та її говори / І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 1990. – 164 с.

9. **Русская** диалектология / под. ред. Р. И. Аванесова, В. Г. Орловой. – М. : Просвещение, 1965. – 382 с.

10. **Сагаровский А. А.** Фонетическая и морфологическая системы украинских говоров Белгородской области РСФСР : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 "Украинский язык" / А. А. Сагаровский. – Х., 1987. – 19 с.

11. **Сагаровський А.** Ще раз про фрагмент однієї східної межі українських говорів / А. Сагаровський // III Міжнародний конгрес українців : мовознавство. – Х., 1996. – С. 174–176

12. **Сікорська З. С.** До питання про генезис і закономірності розвитку української говірки села Урив Воронезької області / З. С. Сікорська // Респ. наук. конф. з питань російсько-українських мовних зв'язків : Тези доп. – Луганськ, 1964. – С. 36–43

13. **Солонська Г. Т.** Українські говірки Воронежчини / Г. Т. Солонська. – Х., 1967. – 241 с.

14. **Шарпило Б. А.** До питання про історичну природу деяких гіперичних явищ південно-східного наріччя української мови / Б. А. Шарпило // Вісн. Луган. держ. пед. ун-ту ім. Т. Шевченка : Філол. науки. – 2000. – № 4. – С. 10–21.